

Андрій Верцімага,
*аспірант факультету іноземних мов, кафедра світової літератури,
Львівський національний університет імені Івана Франка
<https://orcid.org/0009-0006-1515-1137>
м. Львів, Україна*

**Концепт «цивілізація» в гуманітарних науках
та літературознавстві крізь призму творчості Мартіна Еміса**

**The concept of “civilization” in the humanities and literary studies
through the lens of Martin Amis’s works**

Анотація. Концепт «цивілізація» є одним з ключових понять гуманітарного знання, починаючи з XVIII століття і до сьогодні. Полісемантичність і масштаб цього поняття, і відповідно різні інтелектуальні традиції його інтерпретації створили підстави для розвитку «цивілізаційних студій» як міждисциплінарного дослідницького простору, що вивчає еволюцію та динаміку цивілізацій. Стаття досліджує історичну трансформацію поняття «цивілізація» від античності до сучасності, аналізуючи концепції провідних учених. Простежено еволюцію розуміння цивілізації від лінійної моделі прогресу до складної багатовимірної системи взаємодій у працях філософів, істориків та культурологів. Особливої уваги надано аналізу різних методологічних підходів до дослідження цивілізаційних процесів, зокрема, структуралістському, постмодерністському та світ-системному аналізу. Розглянуто внесок українських науковців у розвиток цивілізаційної теорії, що дозволяє виявити специфіку національного розуміння цього феномену в контексті глобальних трансформацій. Проаналізовано методологічні підходи до дослідження цивілізаційних процесів із застосуванням інструментарію різних гуманітарних дисциплін. Поєднання цивілізаційних студій з літературознавчими підходами є продуктивним для дослідження цивілізаційних і культурних процесів, відтворених у художній літературі. У статті розглянуто специфіку репрезентації цивілізаційних процесів у літературі XX–XXI століть, з особливою увагою до творчості Мартіна Еміса – одного з провідних сучасних британських письменників. Різноманітні аспекти сучасної цивілізації, її суперечності та культурні наслідки, зокрема, сучасне місто як центр цивілізації та зіткнення Західної і Східної мегацивілізацій, досліджені в його творах. Окрему увагу приділено аналізу постмодерністських наративних стратегій Еміса як засобу художнього осмислення цивілізаційних процесів. Дослідження розкриває, як через літературну творчість артикулюються такі актуальні проблеми, як екологічна криза, соціальна нерівність, релігійний фундаменталізм, культур-

на фрагментація та трансформація людської суб'єктивності в умовах глобалізованого інформаційного суспільства.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційні студії, сучасна західна цивілізація, гуманітарні науки, культурні процеси, літературознавство, Мартін Еміс.

Summary. *The concept of «civilization» has been one of the key concepts in humanities from the 18th century until today. The polysemantic nature and scope of this concept, along with different intellectual traditions of its interpretation, created foundations for the development of «civilization studies» as an interdisciplinary research space that studies the evolution and dynamics of civilizations. The article examines the historical transformation of the concept of «civilization» from antiquity to modern times, analyzing the concepts of leading scholars. The evolution of the understanding of civilization is traced from a linear model of progress to a complex multidimensional system of interactions in the works of philosophers, historians, and cultural theorists. Special attention is given to the analysis of various methodological approaches to the study of civilizational processes, particularly structuralist, postmodernist, and world-system analysis. The contribution of Ukrainian scholars to the development of civilization theory is examined, which allows for revealing the specifics of the national understanding of this phenomenon in the context of global transformations. The methodological approaches to the study of civilizational processes are analyzed using the tools of various humanities disciplines. Combining civilization studies with literary approaches is productive for researching civilizational and cultural processes depicted in literature. The article examines the specifics of the representation of civilizational processes in the literature of the 20th-21st centuries, with particular attention to the works of Martin Amis – one of the leading contemporary British writers. Various aspects of modern civilization, its contradictions and cultural implications, particularly the modern city as a center of civilization and the clash between Western and Eastern mega-civilizations, are explored in his works. Special attention is paid to the analysis of Amis's postmodernist narrative strategies as a means of artistic understanding of civilizational processes. The research reveals how such pressing problems as ecological crisis, social inequality, religious fundamentalism, cultural fragmentation, and the transformation of human subjectivity in the context of globalized information society are articulated through literary creativity.*

Key words: *civilization, civilization studies, modern Western civilization, humanities, cultural processes, literary studies, Martin Amis.*

Вступ. У сучасному гуманітарному дискурсі концепт «цивілізація» посідає особливе місце, виступаючи своєрідною точкою перетину різних наукових парадигм та методологічних підходів. Актуалізація цього поняття у ХХІ столітті зумовлена низкою глобальних викликів: від геополітичних трансформацій до екологічних криз, що спонукають до переосмислення фундаментальних засад людського співіснування та культурного розвитку. Як зазначає Фернан Бродель,

«Для визначення поняття цивілізації потрібні спільні зусилля всіх суспільних наук» [7, с. 53].

Іммануїл Валлерстайн підкреслює значення багатовимірного аналізу світ-системи: «... ми вивчали ці феномени [глобалізація, тероризм] в окремих коробках, яким ми дали особливі назви – політика, економіка, соціальна структура, культура – не усвідомлюючи, що ці коробки є більше конструктами нашої уяви, ніж реальності. Явища, що розглядаються в цих окремих коробках, настільки тісно переплетені, що кожне передбачає інше, кожне впливає на інше, кожне є незрозумілим без урахування інших коробок» [14, с. 10]. Багатовимірність концепту «цивілізація» створює широке поле для міждисциплінарних досліджень, де літературознавство відіграє особливу роль як простір рефлексії та художнього осмислення цивілізаційних процесів.

У гуманітарних науках зміст поняття «цивілізація» постійно еволюціонує та збагачується новими значеннями. Етимологічний аналіз демонструє глибоке вкорінення терміну в античній традиції: він походить від латинського *civilis* («громадянський», «державний»). Середньовічна християнська традиція збагатила розуміння цивілізованості релігійним виміром. Особливо значущою стала концепція Августина Блаженного про два гради – земний і небесний, що трансформувала античне розуміння цивілізаційного розвитку, додавши до нього есхатологічний вимір.

Епоха Просвітництва принесла нове розуміння цивілізації як процесу культурного та інтелектуального вдосконалення. Подальший розвиток наукової думки у XIX столітті позначився формуванням емпіричних методів в гуманітарних дослідженнях, зокрема у вивченні історичних і цивілізаційних процесів. У цей період, як констатує Пітер Берк, паралельно з концептом «цивілізації» відбувається теоретичне осмислення когерентного йому поняття «культури»: «...термін «Culture» або «Kultur» дедалі частіше вживався у Британії та Німеччині (французи віддавали перевагу терміну *civilisation*)» [8, с. 6]. Почали формуватися цивілізаційні студії як науковий напрям, у межах якого науковці прагнули до комплексного вивчення цивілізації через призму історії людства, розвитку моральних засад та еволюції інтелектуальної думки. Показовими в цьому контексті є праці Франсуа Гізо, Генрі Томаса Бокля та Жуля Мішле, які заклали фундамент для сучасного розуміння цивілізаційних процесів.

Отже, метою цієї розвідки є комплексний аналіз концепту «цивілізація» в контексті гуманітарних наук та літературознавства, з особливим акцентом на його художню репрезентацію в літера-

турних творох Мартіна Еміса – одного з ключових представників британської постмодерністської літератури. Дослідження спрямоване на виявлення специфіки літературознавчого осмислення цивілізаційних процесів та їхнього відображення у художніх текстах письменника.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю систематизації та переосмислення наявних підходів до вивчення концепту «цивілізація» в контексті сучасних глобалізаційних процесів та культурних трансформацій. Міждисциплінарний характер дослідження дає змогу розглянути цей концепт у широкому теоретико-методологічному контексті, залучаючи інструментарій різних гуманітарних дисциплін та літературознавчих шкіл, що особливо важливо для аналізу творчості Еміса, чиї тексти пропонують глибоке художнє осмислення цивілізаційних суперечностей сучасності.

Методологія та методи дослідження. Дослідження концепту «цивілізація» в гуманітарних науках та літературознавстві, зокрема через призму творчості Еміса, потребує застосування комплексного інтегративного підходу. Методологічну основу дослідження складають теоретичні положення цивілізаційних студій, постколоніальної теорії, культурної антропології та літературної компаративістики.

Основним методологічним принципом дослідження слугує міждисциплінарний підхід, що дає змогу інтегрувати досягнення різних галузей гуманітарного знання для комплексного аналізу концепту «цивілізація» та його художньої репрезентації. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям у гуманітаристиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XX століття відбулося формування класичної парадигми цивілізаційних досліджень у працях Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі, Питирима Сорокіна. Особливого значення набула концепція Шпенглера, у якій він розглядав цивілізацію як завершальну стадію розвитку культури: «Цивілізація – це невідворотна доля Культури <...> Цивілізації є найбільш поверховими та штучними станами, на які здатне розвинене людство» [12, с. 48]. Ця песимістична візія знайшла глибокий відгук у літературі модернізму, зокрема у творчості Томаса Манна та Германа Гессе. Принципово інший, менш детерміністичний погляд на природу цивілізації запропонував сучасник Шпенглера Тойнбі. На противагу фаталістичній концепції «занепаду», він розробив динамічну теорію цивілізаційного розвитку. За його словами, «Цивілізація, якою ми її знаємо, це рух, а не стан, подорож, а не гавань. Жодна з відомих цивілізацій ніколи не досягала мети самої цивілізації» [13]. Ця концепція цивілізації як безперервного процесу, а не кінцевого стану, запропонувала більш оптимістичний погляд на можли-

вості цивілізаційного розвитку, підкреслюючи здатність суспільств до відродження та трансформації у відповідь на історичні виклики.

Середина ХХ століття відзначилась розвитком структуралістського підходу в працях Ф. Броделя та школи «Анналів». Серед найвпливовіших теоретиків культури і цивілізації ХХ століття П. Берк виділяє постаті Михайла Бахтіна, Норберта Еліаса, Мішеля Фуко та П'єра Бурдьє, чії концепції суттєво вплинули на розвиток гуманітарного знання [8, с. 53]. Еліас, засновник теорії цивілізації, у праці «Процес цивілізації» (1939) розглядав цивілізацію через призму змін у повсякденній поведінці та формування механізмів самоконтролю. Постмодерністське розуміння цивілізації, представлене в роботах Фуко, акцентує увагу на системах класифікації та режимах істини, що формують цивілізаційні парадигми. Фуко демонструє, як різні «епістемі» формують різні розуміння цивілізації та культури, створюючи складну мережу владних відносин та культурних практик. Бурдьє розвинув концепцію культурного відтворення в цивілізаційному процесі через поняття «габітусу» та «культурного капіталу». Бахтін, хоча безпосередньо не теоретизував про цивілізацію, запропонував важливе розуміння діалогічної природи культурних процесів через концепції карнавалізації та поліфонії.

Значний внесок у розвиток цивілізаційної теорії зробили й українські науковці. Особливої уваги заслуговують фундаментальні дослідження українських філософів та культурологів, зокрема Сергія Кримського, Юрія Павленка, Мирослава Поповича, Вадима Скуратівського, у працях яких комплексно розроблено теоретико-методологічні засади цивілізаційних студій. С. Кримський та Ю. Павленко, аналізуючи цивілізаційний процес у його органічному зв'язку з етноісторичним розвитком, обґрунтували принципи єдності, стабільності, поліваріантності та цивілізаційної дискретності, а також розкрили культурні архетипи та цивілізаційну ідентичність українського народу: «За умов глобалізації світ <...> набуває вигляду поліцивілізаційної структурно-функціональної системи, в якій окремі цивілізаційні складові поведуться не однаково і своїм традиційним ідейно-ціннісним підґрунтям великою мірою визначають майбутнє народів та країн, що їх складають» [2, с. 4].

Становлення сучасних цивілізаційних студій наприкінці ХХ століття характеризується розвитком світ-системного аналізу Валлерстайна та теорії Самуеля Гантінгтона про зіткнення цивілізацій, у якій він стверджував, що «...найглибші протиріччя між людськими спільнотами та домінуюче джерело конфліктів матимуть культурний характер <...> головні конфлікти глобальної політики відбуватимуться між націями та групами різних цивілізацій» [9, с. 32]. Отже,

як міждисциплінарний напрям, цивілізаційні студії сформувалися на основі синтезу різних методологічних підходів.

Література XX–XXI століть як форма художньої свідомості пропонує багатоаспектну рефлексію цивілізаційних процесів. Модерністська література зосереджується на дослідженні внутрішнього світу людини в умовах стрімких цивілізаційних трансформацій, проблемах поглиблення дихотомії Природи і Цивілізації, формулюючи «ідею коеволюції людини і природи, Природи і Цивілізації як імператив виживання людства» [1, с. 380]. Не менш важливо, як наголошує Ольга Бандровська, письменники у XX столітті роблять акцент на діалозі між цивілізаціями, виявляють такі норми та цінності, що асоціюються з ознаками глобальної цивілізації, універсальна модель якої урахує цивілізаційні коди технократичної західної цивілізації і наближених до природи незахідних цивілізацій [1, с. 343]. Своєю чергою, постмодерністська література артикулює нові виклики: проблеми ідентичності в глобалізованому світі, фрагментацію суб'єкта в інформаційному суспільстві та складність мультикультурних взаємодій.

Особливо важливою виступає антиутопічна література XX століття, що запропонувала своєрідну лабораторію дослідження можливих шляхів цивілізаційного розвитку. За спостереженням Фредріка Джеймсона, який досліджував зокрема твори Джорджа Орвелла та Олдоса Гакслі, сутність антиутопії полягає в тому, що «система виробляє власний інстинкт самозбереження і нещадно навчається усувати будь-які загрози своєму подальшому існуванню, нехтуючи цінністю індивідуального життя» [10, с. 205]. Поетика жанру антиутопії вирізняється використанням специфічних художніх прийомів: математичної символіки, механістичних метафор та геометризації простору.

Значущою у відображенні цивілізаційних процесів є також постколоніальна література, оскільки вона акцентує увагу на міжкультурному діалозі, концепції «цивілізаційного Іншого», питаннях ідентичності та гібридності, а також на колективній і індивідуальній травмі колонізації. За словами Гомі Бгабгі, «вивчення світової літератури могло б стати дослідженням того, як культури пізнають себе через свої проєкції “іншості”» [6, с. 17].

Яскравим прикладом такого цивілізаційного діалогу є полеміка між творами Джозефа Конрада та Чинуа Ачебе. Конрад, один із перших письменників, які художньо досліджували багатополарний світ, у своєму романі «Серце темряви» (1899) традиційно вважається критиком колоніалізму. Однак Ачебе у своєму есе «Образ Африки: расизм у «Серці темряви» Конрада» (1975) звинувачує Конрада в расизмі, наголошуючи: «Джозеф Конрад був запеклим расистом»

[3, с. 12]. У відповідь на це Ачебе у романі «І прийшло знищення» (1958) представляє складний і багатогранний портрет однієї з африканських цивілізацій, розкриваючи її внутрішню логіку, традиції та цінності. Таким чином, діалог між цими текстами ілюструє, як література може ставати простором переосмислення колоніальних і постколоніальних реалій.

Едвард Саїд, який є основоположником постколоніальної теорії, у своїй фундаментальній праці «Орієнталізм» (1978) зосереджує критичний аналіз на деконструкції усталених бінарних опозицій, зокрема протиставлення «Захід – Схід». Важливим методологічним принципом у нього є міждисциплінарний підхід. Саїд стверджує, що «вивчення людини і суспільства – чи то Сходу, чи ні – найкраще проводити у широкому полі всіх гуманітарних наук <...> вчені є критичними читачами і студентами того, що відбувається в інших галузях» [11, с. 327]. У відповідь на концепцію орієнталізму розвинулася концепція «оксиденталізму» – критичного погляду на сучасну західну цивілізацію з позиції Сходу. Одними з найвідоміших авторів, які працювали над цією темою, є Авішай Маргаліт і Ієн Бурума.

У літературному дискурсі ХХІ століття метамодернізм, що прийшов на зміну постмодернізму, перебуває в процесі активної інституалізації та пропонує нові підходи до осмислення цивілізаційних викликів сучасності. В центрі метамодерністської рефлексії постають екологічні виклики технократичної цивілізації, пошук нової етики в постгуманному світі та спроби відновлення втраченого зв'язку між природою і цивілізацією. Особливе місце в цьому контексті належить урбаністичній тематиці: сучасна література досліджує місто як палімпсест культурних значень та соціальних практик, де міський простір стає метафорою цивілізаційної кризи та місцем зіткнення різних культурних парадигм. Така переорієнтація літературного дискурсу відображає прагнення переосмислити гуманістичні цінності в умовах стрімкого технологічного розвитку та актуальних екологічних загроз.

З окресленої перспективи, Мартін Еміс належить до найбільш впливових британських письменників сучасності, чия творчість пропонує глибокий аналіз цивілізаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ століття. У своїх творах він розглядає різноманітні аспекти сучасної цивілізації, її суперечності та культурні наслідки, зокрема, сучасне місто як центр цивілізації та зіткнення Західної і Східної мегацивілізацій.

Еміс використовує постмодерністські наративні стратегії для осмислення культурних і цивілізаційних протиріч, що дає змогу

йому піддавати сумніву традиційні наративи і розкривати складність сучасного світу. Його звернення до іронії, сарказму і деконструкції уможлиблює критичне переосмислення цивілізаційних конфліктів. Можливим шляхом подолання цих протистоянь, на думку Еміса, є розвиток «видової свідомості»: «Нашим найкращим призначенням як планетарних співжителів є розвиток того, що називають «видовою свідомістю», щось, що перевищує націоналізм, блоки, релігії, етнічність» [5, с. 12].

У романі «Лондонські поля» (1989) Еміс створює складну картину урбаністичної цивілізації кінця XX століття. Письменник досліджує місто як простір, де переплітаються різні соціальні та культурні наративи. Лондон у романі постає не просто тлом подій, а повноцінним учасником наративу, втілюючи протиріччя сучасної цивілізації.

У романі «Гроші» (1984) письменник досліджує вплив фінансового капіталізму на трансформацію культурних цінностей. Головний герой втілює моральну деградацію суспільства споживання: «Кімнати діляться, кімнати множаться. Будинки розщеплюються, будинки нашаровуються втричі. Люди також подвоюються, діляться, розщеплюються» [4, с. 63]. Також у багатьох романах письменник досліджує такі аспекти цивілізаційної кризи, як моральна деградація суспільства споживання, криза традиційних цінностей та інститутів, проблема насильства в сучасній культурі, трансформація міжособистісних відносин в умовах технологічного розвитку.

Особливе місце у творчості Еміса посідає проблема взаємодії між Західною та Східною цивілізаціями, найповніше розкрита у збірці статей і коротких оповідань «Другий літак: 11 вересня: 2001–2007» (2008). Цей твір, що належить до художнього феномену «пост-9/11» літератури, пропонує глибокий аналіз трагедії 11 вересня та наступної «Війни з терором». Письменник критично переосмислює як ісламістський фундаменталізм, так і західний культурний релятивізм, наголошуючи на необхідності захисту ключових цінностей сучасної демократії: свободи слова, гендерної рівності, відокремлення релігії від держави. Водночас він уникає спрощеного протиставлення «прогресивного Заходу» і «відсталого Сходу», показуючи складність та неоднозначність цивілізаційних взаємодій у глобалізованому світі. Еміс вважав, що трагедія 11 вересня дала можливість переглянути усталені погляди і підходи західної цивілізації: «Багато з нашого аналізу, можливо, було цілком недоречним, тому що ми постійно намагаємося тлумачити ісламизм з точки зору раціонального» [5, с. 86]. На думку письменника, для розуміння цивілізаційних конфліктів необхідно вийти за межі суто раціонального дискурсу та врахувати культурно-психологічні аспекти протистояння.

У пізніх творах Еміса, зокрема в романі «Зона інтересу» (2014), присвяченому темі Голокосту, моральна проблематика набуває екзистенційного виміру. Письменник досліджує феномен радикального зла та його вплив на європейську цивілізаційну свідомість. Зображуючи повсякденне життя нацистських офіцерів та їхніх родин поблизу концтабору Аушвіц, Еміс показує, як морально монструозні дії можуть поєднуватися з буденною нормальністю, створюючи моторошну картину банальності зла.

Таким чином, моральна проблематика у творчості Еміса нерозривно пов'язана з діагностикою цивілізаційної кризи. Письменник досліджує такі феномени як споживацтво, комодифікація людських відносин, культурне насильство, релігійний фундаменталізм та моральний релятивізм, показуючи їхній деструктивний вплив на людську суб'єктивність та соціальні зв'язки. Особливої уваги заслуговує дослідження Емісом феномену радикального зла та його впливу на сучасну цивілізаційну свідомість.

Висновки з дослідження. Проведене дослідження концепту «цивілізація» в гуманітарних науках та літературознавстві крізь призму творчості Мартіна Еміса дає підстави зробити низку важливих висновків. По-перше, спостерігається суттєва трансформація розуміння цього поняття – від лінійної моделі прогресу до складної багатовимірної системи взаємодій. По-друге, «цивілізаційні студії» як міждисциплінарний напрям створюють продуктивну методологічну базу для аналізу культурних процесів у їхній динаміці та взаємозв'язку. По-третє, художня література, зокрема творчість Еміса, пропонує унікальні моделі осмислення цивілізаційних трансформацій сучасності. Його твори демонструють, як літературна творчість може стати інструментом глибокого аналізу цивілізаційних процесів та їхнього впливу на людську свідомість і культуру.

Поточне дослідження відкриває перспективи для подальших розвідок у декількох напрямках. Продуктивним видається поглиблене вивчення репрезентації міжцивілізаційних взаємодій у сучасній британській літературі, зокрема у творчості таких авторів як Салман Рушді, Зеді Сміт, Кадзуо Ішігуро. Це дасть змогу розширити розуміння способів художнього осмислення цивілізаційних процесів у літературі глобалізованого світу. Ще одним перспективним напрямком є дослідження впливу цифрової революції на трансформацію цивілізаційних парадигм та їхню художню репрезентацію в сучасній літературі. Твори Еміса, хоча й торкаються проблематики інформаційного суспільства, не повністю відображають радикальні зміни, пов'язані з цифровізацією всіх сфер життя, що стала визначальною характеристикою цивілізаційного розвитку початку XXI століття.

Таким чином, дослідження концепту «цивілізація» в гуманітарних науках та літературознавстві не лише розширює наше розуміння творчого доробку цього визначного британського письменника, а й збагачує методологічний інструментарій для аналізу складних цивілізаційних процесів сучасності та їхньої художньої репрезентації в літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандровська О. Т. Модернізм між минулим і майбутнім: антропологічний дискурс англійського роману. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 444 с.
2. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ: Фенікс, 2007. 316 с.
3. Achebe C. An image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness. Research in African Literatures, Vol. 9, № 1, 1978. P. 1–15.
4. Amis M. Money. London: Penguin Books, 1985. 394 p.
5. Amis M. The second plane: September 11: 2001–2007. London: Jonathan Cape, 2008. 224 p.
6. Bhabha H. The location of culture. London: Routledge, 2004. 440 p.
7. Braudel F. A history of civilizations. London: Penguin Books, 1995. 600 p.
8. Burke P. Cultural history and civilization studies. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 312 p.
9. Huntington S. P. The clash of civilizations and the remaking of world order. New York: Simon & Schuster, 2011. 368 p.
10. Jameson F. Archaeologies of the future: The desire called utopia and other science fictions. London: Verso, 2007. 431 p.
11. Said E. W. Orientalism. London: Penguin Modern Classics, 2003. 396 p.
12. Spengler O. The decline of the West. Oxford: Oxford University Press, 1991. 414 p.
13. Toynbee A. [Quote]. Reader's Digest. Vol. 73, № 438, 1958.
14. Wallerstein I. World-systems analysis: An introduction. Durham: Duke University Press, 2004. 128 p.